

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:59.

**AZƏRBAYCANIN HEYVANAT ALƏMİNİN EKOLOJİ
PROBLEMLƏRİ VƏ MÜHAFİZƏSİ***Alşanlı Ulviyyə Suddar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*gulay.adiqozalli@mail.ru

Xülasə: Bəzi heyvan və quşların ovlanma vaxtı məhdudlaşdırılmış, sayı azalmaqda olan qiymətli heyvan və quşların (ceyran, cüyür, köpgər, maral, turac və s.) ovlanması, heyvanları və insanları zəhərləyən kimyəvi maddələrdən istifadə edilməsi qadağan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı kitab"ına 108 növ heyvanın adı daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında heyvanları qorumaq, eləcə də artmasını təmin etmək üçün qoruqlar, yasaqlıqlar və milli parklar yaradılır, ov qaydaları nizama salınır.

Açar sözlər: Fauna zənginliyi, nadir növlər, ovlama, ekoloji problem, mühafizə tədbirləri

Key words: Fauna richness, rare species, breeding, ecological problem, protective measures

Ключевые слова: Богатство фауны, редкие виды, размножение, экологическая проблема, защитные меры

Azərbaycanın heyvanlar aləmi Azərbaycanın landşaft-ekoloji şəraitinin müxtəlifliyindən asılı olaraq çox müxtəlif və zəngindir. Azərbaycanda 15 mindən artıq heyvan növü mövcuddur. Bunların 95%-ə qədərini təkcə həşəratlar təşkil edir. Həmçinin, burada 101 məməli, 365 quş, 52 sürünən (reptiliya), 10 suda-quruda yaşayan (amfibiya), 101 balıq, 25 minə qədər cücü, 1100-dən çox hörümçəkkimilər, 181 ilbiz, 360 xərçəngkimilər, 287 rotatori (dəniz qurdları), 400 litohelmin (bitki parazitləri), 1200 helmin (heyvan parazitləri), 1500-dən artıq sərbəst yaşayan, insanlarda və heyvanlarda parazitlik edən ibtidai (protozoa) heyvan növləri məlumdur. 101 növ məməli heyvandan 13-ü cücüyeyən, 28-i yaras, 29-u gəmirici, 2-si dovşankimilər, 19-u yırtıcı, 9-u dırnaqlı, 1 növü isə kürəkayaqlıdır.

Heyvan növlərinin respublika ərazisində yayılma arealı müxtəlifdir. Bəzi heyvanlar çox məhdud (göl, çay, dağın bir hissəsi), digərləri isə geniş ərazilərdə yayılmışdır. Məsələn, sərcəkimilər dəstəsinə daxil olan quşlara respublikanın bütün ərazisində rast gəlmək olar. Parazit ibtidailər, qurdlar qidalandıqları orqanizmlərin - sahiblərinin (kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları və s.) arealından asılı olaraq respublikanın bütün zonalarında qeyd edilir. Məməlilərdən ceyran düzənlik, yarımşəhra, kiçik təpəlikli dağətəyi ərazilərdə, Dağıstan turu Böyük Qafqaz dağlarının cənub və şimali-şərq yamaclarında (Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, İsmayilli, Quba, Qusar rayonları) və yüksək dağlıq ərazilərdə məşkunlaşmışlar. Quşların bir çox növü meşələrdə, dağlıq və düzənlik ərazilərdə, digərləri su hövzələrində, zərərverici cücülər müxtəlif aqrosenozlarda, ölkə faunasına daxil olan başqa növlər tarixən uyğunlaşdıqları müxtəlif ekosistemlərdə yayılmışdır.

Azərbaycanın suları faunasının zənginliyi ilə bəzi, qonşu dövlətlərin təbii sularından xeyli fərqlənir. Xəzər dənizi və eləcə də onun Azərbaycan akvatoriyası Kür, Araz çayları, Kür-Araz ovalığındakı göllər və axmazlar, dağ çayları öz fauna tərkibinə görə bir-birindən ciddi fərqlənir. Xəzər dənizində müəyyən edilmiş 300-ə qədər fauna cinsindən (540 növdən) 80 cins (325 növ) Pont- Xəzər endemiki, 40 cins (231 növ) isə Xəzərin öz endemidir. Bu çoxsaylı fauna cinsindən yalnız 38-i yaxud 74 növü balıqlar, bir növü məməlilər - suiti, qalanları isə müxtəlif ilbizlərdir (foraminiferlər, radialilər, ostrakodlar, yanüzgəclilər).

Respublikamızda insanların mənfi təsirləri nəticəsində heyvanların sayı olduqca azalmışdır. Eramızdan əvvəlki minillikdə Qafqazda o cümlədən Azərbaycanda kərgadan, nəhəng maral, pələng, şir, mağara kaftarları və s. heyvanların nəsli kəsilməmişdir. XX əsrin əvvəlində bəbir adı bir yırtıcı heyvan sayılırdısa, indi ona çox təsadüf olunur. Zolaqlı kaftar və çöl pişiyinin də sayı xeyli azalmışdır. Nəsli-kəsilməkdə olan heyvanlardan nəcib maral, ceyran, köpkər, cüyür, Dağıstan təkəsi, tirandaz, qırmızıgöz qaz, sultan toyuğu, qırqovul, turac, kəklik, arıquşu, ağ leylək və s. göstərmək olar.

Yarımsəhra və quru çöllərin heyvanatı –Azərbaycan ərazisinin yarısından çoxu yarımsəhra və quru çöl landşaft-ekoloji şəraitinə malikdir. Landşaftın ən geniş yayılmış tipi yovşan - efemer, yovşan- şoran kolluqları yarımsəhraları və yovşan - topal quru çölləridir. Bu zonanın xarakter heyvanları ahu - ceyrandır. Keçmişdə məməlilərin bu maraqlı növü Ceyrançöldə, Acınohurun qərb hissələrində, Qobustanda Kür-Araz ovalığının yarımsəhralarında geniş yayılmışdır. Hazırda ahu-ceyran yalnız Cənub- Şərqi Şirvanda, onlar üçün təşkil olunmuş Şirvan qoruğunda saxlanılır. Yırtıcılardan - Yarımsəhra və quru çöllərdə canavar, tülkü, çaqqal, xüsusilə qoyun yataqları və kəndlərə yaxın sahələrdə rast gəlinir. Tülkü və çaqqal daha çox gəmiricilərlə qidalandığından yaşayış məntəqələrindən uzaqlarda daha çox məskunlaşmışdır. Həşərat və gəmiricilərlə qidalanan boz, kürən və qırmızı rəngli xırda tülkü ovçulardan çox ziyan çəksə də, buna landşaft tiplərinin hər yerində rast gəlinir. Gəmiricilərdən – yarımsəhra və quru çöllərdə az hallarda porsuğa, xallı yaxud sarğılı safsara, rast gəlmək mümkündür. Bu zonada gəmiricilərin 9 növü geniş yayılmışdır. Çöl siçanı, ərəb dovşanı, qırmızıquyruq siçan, ev və meşə siçanları, dovşan zonanın tipik gəmiriciləridir. Yarımsəhra və quruçöllərdə quşlardan daşquşu, kəkilli torağay, boz torağay, qara qarını, qırmızı ördəyi, göyərçin, ley, qartal, leşyeyən, ağbaş kərkəz, boz qaz, laçınlar göstərilə bilər. Bu zonaya qışlamağa gələn quşlardan çox saylı bəzgəkləri, qazları, dovdağ, çöl sarları göstərmək olar. Kür-Arazovalığı yarımsəhraları daxilində hidromorf landşaftları özünə məskən çoxsaylı quş növlərindən bəziləri yaxın səhralara ova çıxırlar. Sürünənlərin - ən çox cəmləndiyi zona yarımsəhralar və arid - denidasion alçaqlıqlardır (boz dağlar). Gürcüstan sərhədlərindən Xəzər sahillərinə qədər yarımsəhra və quru çöl komplekslərində tısbağaya, kərtənkələnin bir sıra növlərinə, o cümlədən ilangöz kərtənkələyə, hamarquyruqlu kərtənkələyə və s. rast gəlmək mümkündür. Bu zonaların hər yerində gürzə, təlxə, əfi ilan, xallı təlxə, kor ilan, həşəratla qidalanan zeytun kontiya daha çox rast gəlinir. Amfibilərdən yarımsəhra zonası üçün xarakter yalnız yaşıl quru qurbağasıdır. Buğumayaqlılardan növcə daha zəngin ayağıburunlulardan tarantula, zəhərli qaraqurda, əqrəbə, gənələrə hər yerdə rast gəlmək olar.

Dağ meşələrinin faunası heyvanlar aləminin tərkibinə və həyat tərzinə görə landşaft - ekoloji sistemlərdən ciddi fərqlənir. Azərbaycanın dağ meşələrinin tipik heyvanları Qafqaz maralı, zərif əlik, köpkər, dağıstan turu, qaban, qonur ayı, xallı vaşaq, meşə pişiyidir. Kiçik Qafqazın şimal - şərq yamaclarında və Qarabağ meşələrində bu növlərdən maralın kökü çoxdan kəsilməmişdir. Dağ meşə landşaftında az hallarda porsuğa rast gəlinir. Böyük Qafqazda isə sarıdöş dələ, Qafqaz siçanı, yereşən və s. gəmiricilər geniş yayılmışlar. Dağ meşələri bir sıra quşlardan qara ağacdələnin, alabəzək ağacdələnin, qar quşunun, sittaların, əlvan bülbülün, alaqaadın məskənidir. Sürünənlərdən bu qurşaqla ilanlara, qaya kərtənkələsinə, koramala, quruda və suda yaşayanlardan Zaqafqaziya qurbağasına, yaşıl quru qurbağasına, suyu duru çaylarda ala balığa rast gəlinir. Quşlardan bu qurşaq üçün əsas nümayəndələr Qafqaz uları, Kiçik Qafqazda Xəzər uları endemik növ hesab olunur. Qafqaz tetra quşu, qırmızıdimdik alp dolaşasını, toğlugötürəni, saqqallı kərkəzi, ağdöş qaratoyuğu göstərmək olar.

Lənkəran zonası - Bu zonada xarakterk endem və relikt heyvan növlərinə daha çox rast gəlinir.

Keçmişdə talış zonası ov heyvanları ilə çox zəngin olub. Vaxtilə talış meşələrində pələng də yaşayırmış. Sonuncu pələng 1932-ci ildə ovlanmışdır. Talış meşəsi üçün xarakter heyvanlardan cüyür, bəbir, meşə pişiyi, çöl donuzu, qaya dələləri, vaşaq, yereşən, adi kirpi, suleysin, yer göstəbəyi göstərmək olar. Talış meşələrinin azalmaqla olan ən iri yırtıcı heyvanı çəkisi 480 kq olan qonur ayıdır. Lənkaran-Astara zonası dənizə yaxın yerləşdiyindən oradakı gölməçə və bataqlıqlarda quşlardan qışqaldaq, qamışlıq quşu, qamışlıq remezi, dəniz qartalı və s. yayılmışdır. Düzən meşələrində bildirçin, meşə göyərçini, qurqur, sultan toyuğu, qaratoyuq, yaşıl qızılquşu, yulaf quşu, arıquşu və s. yayılıb. Dağətəyi meşələrdə talış qırqovulu, qırmızıbaş, alacəhrə, turac, talış əlvan ağacdələni, hirkan sərçəsi və s. rast gəlinir. Dağ və dağətəyi meşələrdə 8 növ endem, relikt məməli heyvan, 32 növ Cənubi Azərbaycan, kiçik Asiya və 19 Avropa növlərinə rast gəlinir. K. Arnoldi Lənkaran zonasında 69 qarşıqa növü aşkar etmiş, onların 12-nin endem növ olduğu qeyd olunur. Lənkaran vilayətinin dağ meşələri qurşağında keçmişdə maral, cüyür və başqa iri heyvanlar çox rast gəlinirdi. Lakin 20-30 illərdə maral tamamilə qırılmış, cüyür isə olduqca az qalmışdır. Hazırda Talış dağları meşələrində çöl donuzu, tək-tək xallı pələng, vaşaq, porsuq, dələ, göstəbək, gətirilən heyvanlardan yenotabənzər it, dikobraz, quşlardan Talış süzəri, iri alabəzək, kiçik və yaşıl ağacdələnlər, sürünənlərdən zəhərli qalxansifət, gövrək koramal, suda- quruda yaşayanlardan Kiçik Asiya qurbağası, bir sıra zərərli böcəklər yayılmışdır. Kür-Araz ovalığı-Tarixi məlumatlara görə vaxtilə Kür-Araz ovalığı və tuqay meşələri heyvanat aləmi ilə olduqca zəngin olmuşdur. XVII-XIX əsrlərdə Kür və Araz boyu Tuqay meşələrində çöl donuzu, maral sürüləri, meşəkənarı açıqlarda isə kulan və ceyran yaşamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Qarayazı meşələrində maralın mövcudluğu qeyd olunur. Hazırda tez-tez rastlaşdığımız Zaqafqaziya kirpisi, tarla və meşə siçanları, kür boz dovşanı, çöl donuzu və qamış pişiyi tuqay meşələrinin xarakter heyvanları sayılır. Burada məməli heyvanlardan yarasalar da yaşayır. Digər məməli heyvanlardan porsuq, oxlu kirpi, qunduz, çay suiti, çaqqal, yenotabənzər it və s. göstərmək olar. Tuqay meşələrində xəz dərisi qiymətli olan çöl və qamışlıq pişiyi və çöl donuzları (qaban) yayılmışdır. Tuqay meşələrində və sulara ilanlara çox rast gəlinir: su ilanı, qızıl ilan, naxışlı təlxə, qarabaş ilanlar zəhərsizdir. Burada yaşayan zəhərli ilanlardan Zaqafqaziya gürzəsini göstərmək olar. Tuqay meşələri quşlarla da zəngindir. Bunlardan bizquyruq, bildirçinçalan, böyük qartalça, leylək, turac, kəklik, sibir tetrası, adi qırqovul, biz durna, vəhşi qaz, doydaq, bəzgək ördək, cüllüt, adi qağayı, şanapipik və s. aiddir. Tuqay meşələrində olduqca müxtəlif növ həşəratlar yayılmışdır. Bunlardan parabizən, şirbittər, Asiya çəyirtkəsi, uzunburun böcəklər, iynəcələr, vəhşi arılar və s. göstərmək olar. Qanıx Həftəran vadisi-Hazırda burada tirandaza (oxlu kirpi). yarasalar, safsar, çaqqal, canavar, tülkü, suleysin, yunan tıbağası, kərtənkələlər, ilanlar və s. rast gəlinir. 1942-ci ildə Amerikadan gətirib İsmayilli rayonunda meşəyə buraxılan çəkisi 7-8 kq olan və olduqca tez çoxalan yırtıcı məməli heyvan-yenot Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında yayılaraq kiçik həşəratlardan tutmuş, quşlara, məməli heyvanlarla və meyvələrlə qidalanır. Turac, qırqovul, bildirçin və s. quşların azalmasında yenotlar əsas yer tutur. Qanıx-Həftəran vadisində olduqca çoxlu quş növləri, vəhşi bal arıları, bir çox gecə və gündüz kəpənək növləri geniş yayılmışdır. Bozdağ-Bozqır yaylasında quru subtropik iqlimə uyğunlaşa bilən heyvanlar yaşayır. Ərazidə 10 sürünən, 63 quş, 11 məməli heyvan növü qeydə alınmışdır. Sürünənlərdən kərtənkələ, ilanlardan sarıqarın təlxə, Zaqafqaziya təlxəsi, xaltalı kontiya ən çox geniş yayılmışdır. Bozdağın meşə və kolluqlarından ley və qaraquşlar Türyançayın sahilinə uçub gəlirlər. Burada oturaq həyat keçirən quşlardan ağbaş, Asiya kərkəsi, leşyeyən qartal, qarabaş kərkəz, göycəqarğa, qızılı və yaşıl qızlar quşu yuva qururlar. Böyük Qafqaz dağlarında soyuqlar başlayanda saqqız ardıc meşələrinə iri arıquşu, abıcalar, alaqaadlar, başqa yerlərdən çoxlu qaratoyuq növləri köçüb gələrək qışlayırlar. Bozqır

yaylada məməlilərdən yarasə, kirpilər yarpaqlarda məskən salaraq artırılır. Ov heyvanlarından çöl donuzuna və canavara, porsuğa, daşlıq dələsinə, tülküyə və boz dovşana rast gəlinir. Böyük və Kiçik Qafqaz dağları - dağ meşələrinin yırtıcı heyvanlarının xarakter nümayəndələrindən bəbir, bozayı, canavar, çaqqal, tülkü, kaftar, vaşaq, qamışlıq və meşə pişiyidir. Qiymətli heyvanlardan bezoar keçisi, qafqaz dağ keçisi, qafqaz maralı, cüyür, dağ qoyunu, köpkər, qaban, gəmiricilərdən - dovşan, daşlıq dələsi, sincab, porsuq, gəlincik, qulaqlı kirpi, çay samurunu göstərmək olar. Yüksək dağlıq zonada yaşayan Dağıstan turları, qış dövründə qidalanmaq və mühafizə olunmaq üçün uzun müddət meşələrə enirlər.

Hazırda respublikamızda təxminən 1250 qafqaz maralı qalmışdır. Onlara əsasən Göygöl və Zaqatala qoruqlarında rast gəlmək olar. Çəkisi 60-70 kq-a çatan dağ qoyunları isə yalnız Naxçıvan ərazisində qalmışdır. Onlar Ordubad milli parkında qorunur. Köpkər və cüyürlərin də sayı xeyli azalmışdır. Köpkərlər dik, sıldırım alp çəmənliklərində yaşayır, qışda yem dalınca meşəyə enir. Kiçik Qafqazın Alagöz dağında köpkərlərin kökü 20-ci əsrin başlanğıcında kəsilmişdir. Hazırda onlar Böyük Qafqazın cənub və şimal-şərq yamacında (Quba-Qusar masivində) yaşayır. Avropa cüyürü köpkərlərdən fərqli olaraq orta və aşağı dağ meşə qurşaqlarında yaşayır. Meşələrdə çöl donuzuna daha çox rast gəlinir. Meşələrin yuxarı sərhəddində yırtıcı heyvanlardan Qafqaz qonur ayısı, canavar və vaşaqlara çox rast gəlinir. Meşənin yuxarı sərhəddində qafqaz uları, qafqaz tetrası, kəklik dəstələrinə rast gəlinir. Böyük Qafqazın cənub yamacında meşə dələsinə də rast gəlinir. Onun ovunu gəmirici siçanlar, yereşənlər, kirpi, göstəbək, sincab, quş və həşəratlar təşkil edir. Kiçik Qafqaz meşələrində gəmirici tirandaz, yaxud oxlu kirpiyə də rast gəlinir, onun bədənində iynələr olur, buna görə ondan hətta pələnglər də qorxur. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında quşlardan qarquşu, iri arıquşu, alacəhrə, sincar quşu, meşə əlvan bülbülü, çılqaratoyuq, ağacdələ, baltadimdik, alaqaadlar, Moskva arıquşusunu göstərmək olar. Həşəratlardan iri və parlaq cırcıramalar, rəngə-rəng kəpənək növləri, Kakapus, Kalabus, Kalazoma cinsinə aid olan göy, boz, yaşıl, qara rəngli böcəklər, milçəklər, adi və qumluq qarışqaları, vəhşi arılar və s. yayılmışdır.

Göstərilən heyvanların sayı azaldığından onların ovlanma miqdarı tənzimlənir. Bəzi heyvan və quşların ovlanma vaxtı məhdudlaşdırılmış, sayı azalmaqla olan qiymətli heyvan və quşların (ceyran, cüyür, köpgər, maral, turac və s.) ovlanması, heyvanları və insanları zəhərləyən kimyəvi maddələrdən istifadə edilməsi qadağan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı kitab"ına 108 növ heyvanın adı daxil edilmişdir. Onlardan 14-ü məməli, 36-sı quş, 13-ü sürünən və suda-quruda yaşayan, 5-i balıq və 40 növü cücülərdir. Xəzli heyvanların əksəriyyəti (bataqlıq qunduzu, tülkü, yenot, dovşan, az miqdarda dələ, porsuq, meşəpişiyi, ayı, çaqqal, canavar və s.) Azərbaycanın bütün müvafiq ərazilərində, o cümlədən, Böyük və Kiçik Qafqazın meşə və dağlıq hissələrində məşkunlaşmışdır. Bataqlıq qunduzu Kür ətrafındakı qamışlı göllərdə, Varvara su anbarında, Qızılağac körfəzində, Dəvəçi limanında, bir sözlə, qamışlıq, bataqlıq və cəngəllik olan sulu biotoplarda məşkunlaşmışdır.

Azərbaycan Respublikasında heyvanları qorumaq, eləcə də artmasını təmin etmək üçün qoruqlar, yasaqlıqlar və milli parklar yaradılır, ov qaydaları nizama salınır. Hirkan Milli Parkı ərazisində 14-17 baş xallı maral qalmışdır. Berkut məhdud sahədə, əsasən, dağ meşələrində məşkunlaşmışdır. Qafqaz tetrasına Böyük və Kiçik Qafqazın subalp qurşaqlarında, yaşılbaş ördəyə Xəzərin sahilində və başqa sututarlarda rast gəlinir. Qayakeçisi (bezoar keçisi) və dağ qoyunu (Asiya muflonu) hazırda Naxçıvan MR-in yüksək dağlıq ərazilərində, Dağıstan turu (dağkeçisi) Böyük Qafqazın cənub yamaclarında, ceyran Şirvan Milli Parkında və Korçay yasaqlığında yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın heyvanlar aləmi, III cild. Onurğalılar. Bakı, "Elm", 2004, 502 s.
2. Hacıyev D.V., Rəhmətulina İ.K. (red.). Azərbaycanın heyvanlar aləmi (onurğalılar) // Bakı, «Elm», 2004, 693 s
3. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A., Məmmədov A.T. Heyvan ekologiyası (onurğalılar) (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) // Bakı, «BDU nəşriyyatı», 2016, 400 s
4. Mustafayev Q.T. və b. Onurğalı heyvanların ekologiyası. Bakı, 2001, 197 s.
5. Voronov.A.Q. , Biocorafiya 1963

**ECOLOGICAL PROBLEMS AND PROTECTION OF THE ANIMAL
WORLD OF AZERBAIJAN*****Alshanli Ulvia Suddar******Summary***

The hunting time of some animals and birds has been limited, the hunting of valuable animals and birds (gazelle, roe deer, chamois, deer, turaj, etc.) whose number is decreasing, and the use of chemicals that poison animals and people are prohibited. The names of 108 species of animals are included in the "Red Book" of the Republic of Azerbaijan. Reserves, sanctuaries and national parks are created in the Republic of Azerbaijan to protect animals, as well as to ensure their growth, and hunting rules are regulated.

**ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ЗАЩИТЫ ЖИВОТНОГО
МИРА АЗЕРБАЙДЖАНА*****Алишанлы Ульвия Суддар кызы******Резюме***

Ограничено время охоты на некоторых животных и птиц, запрещена охота на ценных животных и птиц (джейран, косуля, серна, олень, турадж и др.), численность которых сокращается, а также применение химических веществ, отравляющих животных и людей. Названия 108 видов животных занесены в «Красную книгу» Азербайджанской Республики. Для защиты животных, а также обеспечения их роста в Азербайджанской Республике создаются заповедники, запретные зоны и национальные парки, регулируются правила охоты.

Rəyçi: dosent T. Rüstəmov***Anatomiya, fiziologiya və zoologiya kafedrasının 18 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 fevral 2024-cü il***